

DİLBİLİMİ İLKE VE YÖNTEMLERİ İŞİĞİNDA TÜRKİYE'DE TÜRK DİLBİLİMİ

Talat Tekin

Modern anlamda Türk dilbilimi (*Turkic linguistics*) çalışmaları Batıda geçen yüzyıl ortalarında Otto Böhtlingk'in ünlü Yakutça grameri (*Über die Sprache der Jakuten*, Sankt Peterburg 1851) ile başlamıştır denilebilir. Başka bir deyişle, Türk dilbiliminin Batıda geçen yüzyıl ortalarından günümüze kadar aşağı-yukarı yüz elli yıllık bir geçmişi vardır. Bu bilim dalının Türkiye'deki başlangıcı ise, karşılaştırmalı Türk dilbilimi araştırmalarının kurucusu olan W.Bang'ın öğrencisi Rahmeti Arat'ın İstanbul Üniversitesinde göreve başladığı yıllara, yani 1930'lu yılların ortalarına kadar gider. Başka bir deyişle, Türk dilbilimi çalışmalarının Türkiye'de ancak altmış yıllık bir geçmişi vardır. Bu süre Türk dilbilimi gibi çok geniş bir uzmanlık alanı için gerçekten çok kısadır. Belki bu nedenle Türkiye'deki Türk dilbilimi çalışmaları ve araştırmaları bugün hala bu bilim dalında Batıda yapılan çalışma ve araştırmaların çok gerilerindedir.

Ancak, Türk dilbilimi alanında Batıdan geri kalışımızın tek nedeni yalnız bu süre kısalığı değildir. Bence buna ek olarak iki neden daha vardır. Bunlardan biri Batıda bu alanda yapılan bilimsel çalışma ve yayınların günü gününe izlenmemesi ya da izlenememesi, ikincisi de bizim yerli Türkologların genel dilbilimi araştırma ilke ve yöntemleri ile çalışmamış ve çalışmıyor olmalarıdır.

Konuya ülkemizde "Türk dilleri" yerine ısrarla "Türk lehçeleri" adının kullanılması ile girmek uygun olacaktır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Türk dilbilimi öğrenimi gördüğüm 1946-1950 yılları arasında Kazakça, Kırgızca, Yeni Uygurca vb. gibi Türk dillerinden "Türk şiveleri" diye söz ediliyordu. Bugün de yalnız o üniversitede değil Türkiye'deki hemen bütün üniversitelerde bu diller için yine "diyalekt" anlamında "şive" ya da "lehçe" terimleri kullanılmaktadır. Yerli Türk dilbilimcilerin birinci yanışı bence budur. Çünkü bir şeyi bilimsel olarak araştırmak için önce onun adını doğru dürüst koymak gerekir. Türkmence, Kazakça, Kırgızca, Hakasça, Tuvaca, Yakutça vb. gibi Türk dillerine "şive" ya da "lehçe" denilirse o zaman "Bunlar hangi dilin şive ya da lehçeleridir?" diye sormak gerekir. Böyle bir soru sorulduğunda da bizim Türkologlar buna rahatça "Bunlar Türkçenin (yani Türkiye Türkçesinin!) şive ya da lehçeleridir" gibi tümüyle bilim dışı bir yanıt verecek ve böylece daha en başta büyük bir yanılgıya düşmüş olacaklardır. Burada, yeri gelmişken, Ankara'da yapılan bir toplantıda Türkmencenin "Türkçenin bir lehçesi" olduğunu söyleyen Zeynep Korkmaz'a ünlü Türkmen dilcisi Prof.Sapar Kürenov'un verdiği yanıtı aktarmak isterim. Kürenov o toplantıda sayın Korkmaz'a şu yanıtı vermiş: "Hayır, asıl dil Türkmencedir; sizin Türkçenin Türkmencenin bir lehçesidir!". Prof.Kürenov haksız da sayılmaz; çünkü Türkmence ne de olsa Ana Türkçeye ve Ana Oğuzcaya ait çok önemli bir özelliği, birincil uzun ünlüleri düzenli olarak koruyan bir dildir.

Gerçek şudur: Tarihsel açıdan bakılınca bütün akraba ya da kardeş diller bunların çıktığı ana dilin "diyalektleri"dir. Bu açıdan baktığınızda Fransızca, İtalyanca, İspanyolca vb. gibi dillere "Latincenin diyalektleri", İngilizce, Almanca, İsveççe, Danca vb. gibi dillere de "Ana Germencenin lehçeleri" diyebilirsiniz. Hatta Hint-Avrupa dilleri ailesinin

kollarından ünlü Fransız dilcisi Antoine Meillet gibi "Hint-Avrupa diyalektleri" (*Les dialectes indo-européens*) diye söz edebilirsiniz. Ama bugüne gelince iş değişir. Bugün aklı başında hiçbir dilbilimci İtalyanca ve İspanyolca için "Fransızcanın lehçeleridir" ya da İngilizce için "Almancanın lehçesidir" demez, diyemez. Durum Türk dilleri için de aynıdır. Türkçe, Türkmençe, Kazakça, Kırgızca, Tatarca vb. gibi akraba diller de, Çuvaşça dışında, birbirlerinin değil ancak Ana Türkçenin lehçe ya da diyalektleridir. "Çuvaşça dışında" dedim; çünkü Çuvaşça da bir Türk dili olduğu halde öbürleri gibi Ana Türkçeye değil, onunla akraba olan Ana Çuvaşçaya ya da Ana Bulgarçaya gider! Bunun için de bütün öbür Türk dillerinden çok farklıdır.

Bu kısa girişten sonra şimdi asıl konuya geçebiliriz.

Genel dilbiliminin ses değişimleri ile ilgili araştırma yöntem ve ilkelerinden bazıları şunlardır:

1. Ana dilin yeniden kurulması (*reconstruction*) ve türetme teorileri için karşılaştırma yönteminin kullanılması şarttır. Dil ile ilgili herhangi bir sorunu çözmek için dilin eski-yeni tüm verilerini bilmek ve bunları karşılaştırmak gerekir.
2. Ses değişimleri mutlak olarak düzenlidir.
3. Ses değişimlerinin çoğu şartlıdır (*conditioned sound-change*); ancak bu şartlar yine seslik yani fonetik şartlardır.
4. Dilde fonetik çifte biçimler (*phonetic doublets*) yoktur.

Şimdi izninizle Türk dilbiliminin en uzun süreli ve en çok tartışılmış, fakat sonunda genel dilbilimi yöntem ve ilkeleri ışığında çözümlenmiş olan bir sorununa, Ana Türkçede birincil uzun ünlüler sorununa, kısaca değinmek istiyorum.

Birincil Uzun Ünlüler Sorunu

Ana Türkçede kısa ünlüler yanında birincil uzun ünlüler bulunduğu görüşü ilk olarak Otto Böhtlingk tarafından onun Yakutça gramerinde ileri sürülmüştür (*Über die Sprache der Jakuten*, Sankt Peterburg 1951, ss. 142, 143, 144). Böhtlingk, *bies* "5", *kieŋ* "geniş", *uot* "ateş", *uon* "10", *tuol-* "dolmak", *suol* "yol", *suox* "yok" gibi ikiz ünlülü bazı Yakutça sözcüklerin Nijniy-Novgorod Tatar ağzındaki karşılıklarının uzun ünlülü olduğunu görmüştür. İyi bir dilbilimci olan Böhtlingk, İtalyanca /uo/ ikiz ünlüsünün Latince uzun /o:/ ünlüsünden, Fransızca ve İspanyolca /ie/ ikiz ünlüsünün de Latince uzun /e:/ ünlüsünden geldiğini biliyordu. Bundan başka, yakın dostu Schifner'den de Fince'deki /uo/ ve /üö/ ikiz ünlülerinin akraba dil Estçede düzenli olarak uzun /o:/ ve /ö:/ ünlülerine denk geldiğini öğrenmişti. İşte Böhtlingk bu bilgilerin ışığında Yakutça /ie/, /uo/ ve /üö/ ikiz ünlülerinin sırasıyla daha eski ve birincil uzun /e:/, /o:/ ve /ö:/ ünlülerinden gelmiş olması gerektiği sonucuna varmıştır.

Türk dilbiliminin kurucusu sayılan fakat Böhtlingk kadar iyi bir genel dilbilimci, daha doğrusu iyi bir sesbilimci olmayan Radloff ondan aşağı-yukarı otuz yıl sonra uzun ünlüler sorununa değinerek Ana Türkçede birincil uzun ünlüler olmadığını, Yakutçadaki uzun ve ikiz ünlülerin iki ünlü arasındaki ünsüzün kaybolması (yani büzülme ya da *contraction*) sonucu meydana gelen ikincil uzun ünlüler olduğunu ileri sürmüştür (*Phonetik der nördlichen Türk Sprachen*, Leipzig 1882, ss.77-83). Radloff bu görüşünü kanıtlamak için de bazı türetme açıklamalarına girişmiştir. Ona göre, örneğin, Yak. *at* "ad" sözcüğü *ayt-* "söylemek eylemine, *u:s* "nesil, soy, aile" sözcüğü de Moğolca *ulus* sözcüğüne yakındır ve asılları bu sözcükler olabilir.

Ne var ki Radloff'un uzun ünlüler konusunda ileri sürdüğü bu görüş ve gösterdiği örnekler hiç de sağlam değildi. Çünkü, Radloff'a karşı çıkan Karl Foy'un da haklı olarak belirtmiş olduğu gibi, bir kez Türkçede *ayt* > *a:t* biçiminde bir ses gelişmesi yoktur. Sonra, ad ve eylem köklerinin kesin biçimde ayrıldığı Türkçede böyle bir türeme olabilmesi çok şüphelidir.

Yakutça *u:s* sözcüğündeki uzun /u/ya gelince bu ünlü gerçekten ikincildir. Ne var ki Yak.*u:s* sözcüğü Moğolca *ulus* sözcüğünden değil, "soy, boy, kabile" anlamındaki Türkçe *uğuş* sözcüğünden gelir!

Radloff *Phonetik*'te Yak. *a:t* sözcüğünün *ada-* eyleminden, *a:s* "aç" sözcüğünün de *aç-* "acıkmak" eyleminden türeme daha eski bir *açış* sözcüğünden geldiği yolunda başka talihsiz türeme açıklamalarında da bulunmuştur (*Phonetik*, s. 79). "Talihsiz" diyorum, çünkü *a:t* sözcüğü *ada-* eyleminden değil, *ada-* eylemi *a:t* sözcüğünden gelir!. Ayrıca, yine Karl Foy'un belirtmiş olduğu gibi, Yakutçada yalnız "aç" anlamındaki *a:s* sözcüğü değil, "acıkmak" anlamındaki *a:s-* eylemi de uzun ünlülüdür!

Radloff, *Fonetik*'ten yirmi yıl sonra yayımlanan bir yazısında, birincil uzun ünlüler konusunda köşeye sıkıştığını anlayınca da Yakutça uzun ünlülü *a:t* sözcüğü için yeni bir açıklama yaptı. Buna göre Yakutça *a:t* "ad" sözcüğündeki ünlü de aslında kısa idi; fakat onunla eşesli *at* "beygir" sözcüğü ile karıştırılmaması için ünlüsü sonradan uzatılmıştı! Radloff'un bu yeni açıklamasının da tümüyle bilim dışı olduğu açıktır.

Birincil uzun ünlülerin Orhon Türkçesinde de bulunduğu gerçeğini, eşesli sanılan sözcüklerin yazımından hareketle ilk kez Karl Foy fark etmiştir ("Türkische Vokalstudien", MSOS II. Abteilung 2, Westasiatische Studien, Berlin 1900, s. 180-215, 192, 193). Karl Foy, Orhon yazıtlarında "açmak" anlamındaki *aç-* eyleminin daima /A/sız, buna karşılık "acıkmak" anlamındaki *aç-* eyleminin ve "aç" anlamındaki *aç* sıfatının daima /A/ ile yazıldığına ve "beygir" anlamındaki *at* sözcüğünün /A/sız, fakat "ad, ünvan" anlamına gelen *at* sözcüğünün daha çok (on bir kez) /A/ ile yazıldığına ilk kez dikkat etmiş ve bu sözcükler arasındaki yazım farkının bir anlamı olması gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre yazıtlarda *aç*, *aç-* ve *at* sözcüklerindeki önses /a/ ünlüsünün yazılması bu sözcüklerdeki /a/ ünlüsünün uzun olduğunun açık bir işaretiydi. Nitekim, Karl Foy'un saptadığı Orh. AT = Yak. *a:t*, Orh. Aç = Yak. *a:s*, Orh. Aç- = Yak. *a:s-* denklikleri onun bu gözleminin doğru olduğunu açıkça göstermektedir.

Türk dilindeki birincil uzun ünlüler sorunu daha sonra Vilh. Grø nbech (1901), N. Pedersen (1903), Gombocz (1912) ve Németh (1914-1915) tarafından ele alınmış, fakat bu Türkologlar Ana Türkçede uzun ünlü bulunup bulunmadığı konusunda kesin bir sonuca varamamışlardır.

Birincil uzun ünlülerin Genel Türkçede de var olduğunu karşılaştırma yöntemi ile ilk kez öne süren ve kanıtlayan Rus Türkologlarından Ye.D.Polivanov olmuştur. Polivanov 1924'te yayımlanan kısa bir yazısı ile birincil uzun ünlülerin korunduğu ikinci bir Türk dilinden, Türkmenceden getirdiği birkaç örnekle Yakutça ile Türkmencedeki kısa ve uzun ünlüler arasında tam bir uygunluk olduğunu göstermiştir ("K voprosu ob obşçe-turetskoy dolgote glasnıx", *Byulleten*, No. 6, Nisan 1924, Taşkent, s. 157). Üç yıl sonra yayımlanan "Genel Türk Ana Dilinde Uzun Ünlüler Sorunu" başlıklı bildirisinde de çok sayıda Türkmence örnekle Ana Türk dilinde birincil uzun ünlüler bulunduğu tezini kanıtlamıştır ("K voprosu o dolgix glasnıx v obşçe-turetskom prayazıke", *Dokladı AN SSSR* 1927, ss. 141-153). İki yıl sonra Latin harfli ilk Türkmence sözlüğün (A. Aliyiv-K. Bööriyif, *Orısça-Türkmence Sözlük*, Aşkabat 1929) yayımlanması ile de Yakut dilindeki birincil uzun ünlülerin düzenli biçimde Türkmencede de korunmuş olduğu gerçeği tümüyle ortaya çıkmıştır.

Bundan sonra Räsänen Macarcaya Eski Bulgar Türkçesinden geçmiş uzun ünlülü sözcükleri incelemiş, bu sözcüklerin Türkmençe ve Yakutça karşılıklarının da düzenli olarak uzun ünlülü olduğunu göstermiştir (1937). Räsänen'den bir yıl sonra da Ligeti'nin Türkçedeki birincil uzun ünlüler sorununu kendisine kadar görülmemiş bir derinlik ve genişlikle ele alan ("Les voyelles longues en turc", *JA* 1938) adlı ünlü araştırması yayımlanmış ve Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüler sorunu böylece kesin olarak çözümlenmiştir.

Son olarak, 25 yıl kadar önce Doerfer tarafından yeniden keşfedilen Halaççada da birincil uzun ünlülerin düzenli biçimde korunmuş olduğu anlaşılmış ve Böhtlingk'in geçen yüzyıl ortalarında yalnız Yakutça verilere dayanarak ileri sürdüğü görüş bir kez daha doğrulanmıştır.

Şimdi biraz da Türk dilbilimi araştırma ve çalışmaları bakımından çok önemli olan bu sorunun bizdeki durumuna, nasıl karşılandığına ve çalışmalarda uygulanıp uygulanmadığına değinmek istiyorum.

Türkiye'de Türk dilbilimi çalışmaları, konuşmamın başlarında da belirttiğim gibi, ünlü Alman Türkologu W. Bang'ın öğrencisi olan hocam Rahmeti Arat'ın 1930'lu yılların ortalarında İstanbul Üniversitesine gelmesi ile başlamıştır. Ancak, Rahmeti Arat, Radloff-Bang Türkoloji okuluna mensuptu. Bu nedenle de birincil uzun ünlülere inanmıyordu. Üniversitede öğrencisi olduğum yıllarda (1946-1950) onun Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerden söz ettiğini hiç hatırlamıyorum. Çünkü ne Arat ne de öbür Türk dili hocaları Yakutçada ve Türkmencede, dolayısıyla de Ana Türkçede birincil uzun ünlüler bulunduğuna inanıyorlardı. Yıllar sonra "Ana Türkçede Asli Uzun Ünlüler" adlı doçentlik tezimi savunmak için İstanbul'da sınava girdiğimde de durumda bir değişiklik görmedim, Jüri üyelerinin (A. Caferoğlu, S. Çağatay, S. Buluç, F. Timurtaş ve Z. Korkmaz) hiçbiri tezime inanmıyordu. Hatta savunmam sırasında S.Çağatay bir ara *at* "horse" sözcüğü ile *a:t* "ad" sözcüğünün aslında bir ve aynı olduğunu bile iddia etmişti! Tez savunmamda dinleyici olarak hazır bulunan Doç.M.Ergin'in de odadan çıktıktan sonra bana "Türkmencedeki uzun vokaller asli olamaz; bunlar Farsçanın tesiri ile sonradan uzamıştır" dediğini de çok iyi hatırlıyorum. Oysa, Batıda çoktan bilindiği gibi, birincil uzun ünlüler yalnız Türkmencede değil, İran'dan binlerce kilometre uzakta yaşayan ve yaşamları boyunca hiçbir İranlı görmemiş olan Yakutların dilinde de düzenli olarak korunuyordu. Ancak, karşılaştırma yöntemi ile ortaya çıkan bu bilimsel gerçeği Ergin'e anlatmak ve kabul ettirmek imkansızdı.

Yanlış Türetme Açıklamaları

Ana Türkçede birincil uzun ünlüler bulunduğunu bilmeyen ya da bu bilimsel gerçeği kabul etmeyen bir dilci ya da Türkolog doğal olarak yanlış türetme açıklamaları yapacaktır.

Nitekim böyle biri, yıllarca bu fakültede ders vermiş bir Türk dili profesörü, 1970'te yayımlanan "Türkçenin yapısı ve eşsesli ikili kökler" başlıklı bir yazısında kısa ünlülü *art-* eylemi ile aslında uzun ünlülü *art* sözcüğünü (Trkm. *a:rt* "arka", Yak. *a:rtık* "dağ bel"), kısa ünlülü *sal-* eylemi ile aslında uzun ünlülü *sal* sözcüğünü (Trkm. *sa:l*, Yak. *a:l* "gemi"), kısa ünlülü *taş* "dış" sözcüğü ile aslında uzun ünlülü *taş-* eylemini (Trkm *da:ş-* "taşmak"), kısa ünlülü *uç-* eylemi ile aslında uzun ünlülü *uç* sözcüğünü (Trkm. *u:ç*), Az. *uc*), kısa ünlülü *geç-* eylemi ile aslında uzun ünlülü *geç* sözcüğünü (Trkm. *gi:ç*, Az. *geç*) bir ve aynı saymıştır (Vecihe Hatiboğlu, *Türk Dili*, Ankara 1970).

Birincil uzun ünlülere inanmayan M. Ergin de gramerinde Türkçe *gece* sözcüğünün *geç-* eyleminden geldiğini söyler (TDG, 1972, s. 64). Oysa *geç-* eylemindeki /e/ kısa,

gece sözcüğünün ilk hecesindeki /e/ ünlüsü ise aslında /u/uzundur. Nitekim bu sözcük birincil uzun ünlülerin korunduğu Türkmencede *gi:ce*, Yakutçada *kiehe* (< *kiese* < **ke:çä*) Halaççada da *ki:eçä* ve *kie:çä* biçimlerindedir.

Birinci uzun ünlüler sorununa yaklaşımı Hatiboğlu ve Ergin'in yaklaşımlarından pek farklı olmayan Zeynep Korkmaz da bir yazısında Türkçe için (< Eski Türkçe için) sözcüğünün *uç* sözcüğünden geldiğini ileri sürmüştür. Ona göre ET için daha eski bir *uçun* biçiminden geliyormuş; bu da aslında *uç* adı + 3. kişi iyelik eki /i/ + araç durumu eki /n/den oluşuyormuş. Eski Osmanlıca metinlerde geçen "nedeniyle, yüzünden, için" anlamlarındaki *ucından* sözcüğünden esinlenen bu türetme doğru olamaz. Çünkü, ET için sözcüğündeki önses /ü/ ünlüsü kısa,*uç* sözcüğündeki /u/ ünlüsü ise aslında uzundur. Bu durum *uç* sözcüğündeki /ç/nin iki ünlü arasında /c/ye dönüştüğü halde için > için sözcüğündeki /ç/ ünsüzünün değişmeden kalmış olmasından anlaşılır.

Yine başka bir yerli Türkolog, haydi adını da vereyim, soyadlaşım Ş. Tekin, Hatiboğlu'ndan 20 yıl sonra, *Tarih ve Toplum* dergisinde yayımlanan yazısında "yazı yazmak" anlamındaki yaz- eyleminin "yanılmak, günah işlemek" anlamındaki Eski Türkçe yaz- eylemi ile bir ve aynı olduğunu ileri sürdü (Ş. Tekin, *Tarih ve Toplum*, Ocak 1991). Bu türetme de doğru olamazdı; çünkü "yazı yazmak" anlamındaki yaz- eylemi aslında kısa /a/ ile, "günah işlemek" anlamındaki yaz- eylemi ise aslında uzun /a/ iledir (Trkm. *ya:z-*, Yak. *si:s-* "hedefe isabet etmemek").

Bu türetmenin daha da ilginç yanı Ş. Tekin'in bu iki eylemin anlamları arasındaki büyük farkı ortadan kaldırmak ve iki anlamı yaklaştırmak için yaptığı açıklamadır. Öyle ya, "günah işlemek" anlamındaki bir eylem nasıl oluyor da "yazı yazmak" anlamını kazanabiliyor? Ş. Tekin bakın bunu nasıl açıklıyor: "Yazı yazmak" anlamındaki eylem Eski Türkçede yoktur, MK'da da Oğuzca olarak kayıtlıdır. Öyle ise eylem bu anlamı Oğuzlar müslüman olduktan sonra kazanmıştır. Bilindiği gibi, İslam inancına göre insanların sol omuzlarında işledikleri günahları yazan melekler oturur. İşte "günah işlemek" anlamındaki eylemin müslüman Türklere "yazı yazmak" anlamını kazanması bu inançtan, yani sol omuzlarda oturan meleklerin işlenen günahları yazmalarından kaynaklanmıştır!

Ş. Tekin'in kısa ünlülü yaz- eyleminin "günah işlemek" anlamındaki uzun ünlülü *ya:z-* eylemi ile bir ve aynı olduğunu kanıtlamak için yaptığı bu talihsiz açıklamanın da pek işe yaramadığını söylemeye gerek yoktur.

Dilde fonetik çifte biçimler yoktur

Genel dilbiliminin başka bir ilkesi de şudur: Dilde seslik yani fonetik çifte biçimler (*phonetic doublets*) yoktur. Bunun anlamı da şudur: Dilde bir sözcük iki farklı biçimde gelişerek iki ayrı biçim oluşturamaz.

Ben Ş. Tekin'in az önce sözünü ettiğim yaz- eylemi üzerine yazdığı yazıyı eleştirince ("Yazı yazmak günah işlemek değildir", *Tarih ve Toplum*, Ocak 1991) o da beni hemen yanıtladı ve bu yazısında "Uzun ünlüler meselesinin henüz tamamiyle halledilmemiş olduğunu" söyleyerek bu kez şu savunmayı yaptı: "Dil belki de yaz- 'günah işlemek' fiiline yüklenen ikinci manayı, yani 'yazı yazmak' kavramını, aslındaki 'hata etmek, günah işlemek' manasından ayırt edebilmek için bu ünlüyü kısaltmıştır" (*Tarih ve Toplum*, Nisan 1991).

Sayın Ş. Tekin'in bu yeni tezi de Radloff'un tezi gibiydi. Çünkü, onun gibi, dilde anlam karışmalarını önlemek amacıyla bilinçli ses değişmeleri yapılabileceğine inanıyordu. Ş. Tekin yeni tezini kanıtlamak için bu kez ET *edgü* "iyi" sözcüğünün Kazan Tatarcasında *iyi* ve *izgi* gibi iki farklı biçimi olduğunu ileri sürdü. Ona göre

birinci sözcük "normal bir inkişaf yolu takip edip günlük dilde 'iyi' manasında kullanıldığı halde, *izgi* şekli teknik bir terim olarak 'aziz ve mukaddes' manasında az veya çok ET'deki şekli aksettirmektedir".

Bu açıklamadan anlaşıldığı üzere, sayın Ş. Tekin bu kez de ET *edgü* sözcüğünün Tatarcada iki farklı gelişme göstermiş olduğu gibi dilbilimi ilkelerine aykırı bir görüş ileri sürüyordu. Ben de ona hemen şu yanıtı verdim: "Bir kez Kazan Tatarcasında *iyi* diye bir sözcük yoktur, *ige* vardır; hatta bu da yoktur, bundan türemiş *igelek* "iyilik, hayır, fayda" sözcüğü vardır ve *ige* Eski Türkçe *ädgü* sözcüğünün Tatarcadaki beklenen gelişmiş biçimidir. İkinci *izgi* sözcüğüne gelince, bu sözcük öz Tatarca olmayıp Tatarcaya eski yazı dilinden, 14. yüzyıl Harezm Türkçesinden alınmış bir aydın ödünçlemesi (*learned borrowing*) ya da kitabı (*literary*) bir ödünçlemedir!

Ayrıca, Halaçça Doerfer tarafından yeniden keşfedileli nerdeyse 25 yıl oluyor. Birincil uzun ünlülerin Yakutça ve Türkmenceden başka Halaççada da düzenli olarak korunduğu ya da ikizleştiği anlaşıldıktan bunca yıl sonra Ş. Tekin'in nasıl hala "Uzun ünlüler meselesi henüz tamamıyla halledilmemiştir" diyebildiğini anlamak da mümkün değildir. Arkaik bir özellik üç akraba dilde düzenli olarak korunmuş ise bunun ana dile ait olduğundan hala nasıl şüphe edilebilir?

Ötümlüleşme (*Voicing*)

Uzun ünlüler konusunu çok uzattım galiba! Şimdi biraz da birincil ya da ikincil uzun ünlülerin neden olduğu bir ses değişmesinden kısaca söz etmek ve bu olayın yerli Türkologlarca nasıl açıklandığına, daha doğrusu nasıl açıklanamadığına (!) birkaç örnek vermek istiyorum.

Batıda bu yüzyılın başlarından beri bilindiği gibi (Vilh. Grønbech, *Forstudier til turkisk lydhistorie*, Kopenhag 1901), Türkçede sonradan kısalan uzun ünlüler ötümlüleşme (*voicing*) denilen ses değişmesine neden olmuş, kendilerinden sonra gelen /p, t, k, ç/ ünsüzlerini sırasıyla /b, d, c, ğ/ya değiştirmişlerdir: *ka:p* > *kab-ı*, *a:t* > *ad-ı*, *a:kar* > *ağar-*, *kö:ker-* > *göğər-*, *a:çık-* > *acık-* vb. gibi. Başka bir deyişle, bu olay Türk dilbiliminde ilk kez Grønbech'in ortaya koyduğu bir *conditioned sound-change*, yani "şartlı bir ses değişmesi"dir ve birincil uzun ünlülerin saptanması bakımından çok önemlidir.

Ancak bu şartlı ses değişmesinden haberi olmayan bir Türkolog birincil uzun ünlülerden sonra gelen patlayıcı /p, t, q, k/ ünsüzleri ile katışık /ç/ ünsüzünün Türkçede ünlülerarası durumda sırasıyla /b, d, ğ/ ve /c/ye değişmesini de açıklayamaz ve nedeni belli bu ses değişmesi için tümüyle bilim dışı açıklamalarda bulunur. İşte bu gibi açıklamalar için birkaç örnek vermek istiyorum. Yine M. Ergin'den başlayacağım:

1. "Türkçede kelime sonunda bulunan /ç, q, k, p, t/ konsonantları iki vokal arasında kalınca sedalılışır ve yumuşarlar: *ağaç-ı* > *ağacı*, *dip-e* > *dibe*, *geçit-i* > *geçidi*. Bu değişimin sebebi sedasız konsonantı iki yanındaki vokallerin seda bakımından kendilerine benzetmeleridir": (Ergin, *TDG*, s. 63).

Bu açıklamada iki ayrı ötümlüleşme olayı karıştırılmış, birlikte ele alınmıştır. Çünkü tek heceli sözcüklerin sonundaki ötümlüleşme uzun ünlüler nedeniyledir: **tü:p* > Trk *dip*, fakat *dib-i*, *dib-e*. Çok heceli sözcüklerin sonundaki ötümlüleşme ise Türkçede, *emlak*, *hukuk*, *infilak* vb. gibi birkaç alıntı sözcük dışında genel kuraldır.

2. "Türkçede ancak bazı tek heceli kelimelerle karışıklığa meydan verecek kelimelerde ve bazı isimlerde sondaki bu konsonantlar değiştirilmez. Fiil köklerinin sonunda ise bu konsonantlar nadir olarak ve ancak fiil kökü unutulursa veya yapılan yeni kelime fiil kökünün manasından çok uzaklaşırsa sedalılışır ve yumuşarlar: *kuşak* > *kucak*, *geç-e* >

gece gibi" (Ergin, TDG, s. 64).

Bu örneklerden birincisinde, *kucak* örneğinde, birincil /ç/ ünsüzünün /c/ye değişmesi eylem kökünün unutulması nedeniyle değil, Türkçede *ku:ç-* eylemindeki /u/ ünlüsünün aslında uzun olmasındandır (krş. Yak. *ku:s-*). İkinci örnek ise, daha önce de belirttiğim gibi, yanlış bir türetmedir. Türkçe *gece* sözcüğü *geç-* eyleminden gelmiş olamaz; öyle olsaydı *gece* değil *geçe* olurdu!

3. "Ad kelimesi de aslında *at* şeklinde idi. Fakat hayvan *at* ile karışmasını diye *ad* yazılıp söylenmektedir" (TDG, s.133).

Dilde eşsesli iki sözcük karışmasını, ayırt edilsin diye seslik değişme olmaz. Ses değişmelerinin nedeni yine seslik yani fonetiktir!

Ş. Tekin de bu konuda Ergin gibi düşünüyor ve *at* "horse" sözcüğü ile Eski Türkçede aynı biçimde yazılan fakat daha sonra Türkçede *ad* biçimini alan *at* "ad, isim" sözcüğü için "Dil bunları birbirinden ayırmış pek ala..." diyor (*Tarih ve Toplum*, Nisan 1991).

Görüldüğü gibi, M. Ergin ve Ş. Tekin nedeni çoktan beri bilinen bu şartlı ses değişmesi için sesbilimsiz nedenler göstermektedirler. Bir kez daha belirteyim ki dilde eşsesli sözcüklerin birbirine karışmalarını önlemek için bilinçli ses değişmeleri olmaz. Ses değişmeleri, Saussure'un yıllar önce belirtmiş olduğu gibi, fonetik olmayan bütün etkenlerden, anlamdan, kullanım sıklığından, eşseslilikten ve başka her şeyden tümüyle bağımsızdır. Ses değişmelerinin nedeni yine fonetiktir.

Sayın Korkmaz'ın ET için (Türkçe için) sözcüğünü *uç* sözcüğünden getiren türetme denemesinden de az önce söz etmiştim. Korkmaz bu türetmeyi yaparken *uç* sözcüğündeki /ç/ ünsüzünün bu nedenle ünlülerarası durumda /c/ye değiştiği gerçeğini hiç kuşkusuz bilmiyordu. Nitekim onun "yumuşama" dediği ötümlüleşme olayı için yaptığı en son açıklama da bunu göstermektedir. Korkmaz "yumuşama" adını verdiği bu ses değişmesi için şöyle diyor: "Yumuşama: Son sesinde tonsuz ünsüz bulunduran kelimelerin ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında tonlu duruma gelmeleri. Bu olay Türkçenin bu durumdaki her kelimesi için geçerli değildir. Ünsüzün niteliğini koruması veya tonlulararak yumuşaması kelimenin bünyesindeki ünlülerin özellikleriyle ilgili olmalıdır: *dip / dibi / dibin; uç / ucu / ucun; ağaç / ağaca / ağacın, gömlek / gömleği / gömleğe; yurt / yurdu vb.*" (*Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK yayınları: 575, Ankara 1992).

Görüldüğü gibi, Korkmaz da bu açıklamasında tek heceli sözcüklerdeki ötümlüleşme olayı ile çok heceli sözcüklerdeki ötümlüleşmeyi, birlikte ele alıyor ve doğal olarak yanılıyor. *Ağaç, gömlek vb.* gibi çok heceli sözcüklerin sonlarındaki /p, t, k, ç/ ünsüzlerinin ünlülerarası durumda ötümlüleşmesi, *emlak, infilak, hukuk vb.* gibi birkaç yabancı sözcük dışında, Türkçede genel kuraldır, uzun ünlülerle ilgisi yoktur. İlk hece sonunda ya da ikinci hece başındaki ötümlüleşme ise şartlıdır ve önceki ünlünün aslında uzun olmasından kaynaklanır. Bu nedenle sayın Korkmaz'ın bu iki farklı ötümlüleşmeyi, Ergin gibi, birleştirmesi yanlıştır.

Karşılaştırma yöntemi bilinmez ya da uygulanmazsa bir dilci sayısız yanlış açıklamalar yapar. Örneğin Banguoğlu şimdiki TDK tarafından iki kez yayımlanan (1986, 1990) *Türk Dili Grameri*'nde sözbaşında *y-* türemesi için şu örnekleri vermiştir: *ılan > yılan, ılduz > yıldız, ilki > yıltkı, ut- > yut-* (s. 67). Bu örneklerdeki bütün gelişme oklarını tersine çevirmek gerekir. Çünkü /y/li biçimler eski, /y/siz biçimler yenidir!

Korkmaz da aynı yanlışları yapar. Örneğin ona göre *yiğit* sözü aslında *igit* biçiminden gelir (!): *igit > yiğit* (*Gramer Terimleri Sözlüğü*, s. 163). Yine ona göre Anadolu ağızlarındaki *çökürge* sözcüğü de yazı dilimizdeki *çekirge*'den geliyormuş: *çekirge > çökürge* (s. 175). *Çekirge*'den *çökürge* biçiminin çıkmayacağı çok açıktır.

Çünkü ilk hecedeki /c/ ile ikinci hecedeki /i/nin yuvarlaklaşması hiçbir seslik neden yoktur. Ne dudak ünsüzü var, ne de yuvarlak bir ünlü var. Bize bu yuvarlaklaşmalara neden olacak bir yuvarlak ünlü gerekmektedir. Günümüzden uzaklaşıp biraz eskilere gidersek böyle bir ünlü bulabiliriz. Nitekim bu yuvarlak ünlüyü sözcüğün bildiğimiz en eski biçimi olan *çekürge* biçiminde buluruz: Sözcük MK'da ikinci hecesi yuvarlak ünlülü olarak *çekürge*'dir. İşte Anadolu ağızlarındaki *çökürge* biçimi sözcüğün bu en eski *çekürge* biçiminden gelir, yazı dilindeki *çekirge*'den değil!